

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ЗАПОРІЗЬКОЇ (НОВОЇ) СІЧІ

З кінця XVI століття. Запорізька Січ почала активно виступати на міжнародній арені. Кіш приймав представників різних держав - Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства та ін., вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції, військова сила запорожців, їх участь у воєнних компаніях справляли помітний вплив на міжнародне становище. В силу історичних обставин Запорізька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який довгий час фактично самостійно виконував зовнішньополітичні функції. За часів Олешківської та Нової Січі за традицією запорожці намагалися проводити в умовах протекторату самостійну зовнішню політику, мали дипломатичні зносини з офіційними особами сусідніх держав (Росії, Кримського ханства, Польщі).

Право запорожців на міжнародні зносини базувалося на традиції і не мало міцних правових підвалин. Територіальні та автономічні претензії Запоріжжя засновувалися на грамоті Стефана Баторія (1576 р.) та Універсалі Богдана Хмельницького (1655 р.). Щодо XVIII ст., то Запоріжжя не змогло добитися підтвердження цих прав своїми протекторами (Кримським ханством та потім Російською імперією) та міжнародним суспільством. Російсько-турецькі домовленості 1711-1713 рр. чітко не визначали міжнародний статус України та Запоріжжя. Дослідники не дійшли єдиної точки зору на тлумачення цих домовленостей [1], хоча ст.Ш Константинопольського трактату (1712 р.) зазначала, що «его царское величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами», а територію Запоріжжя не було включено до складу Туреччини. За угодою Пилипа Орлика та Османського уряду (1714 р.) уточнювався політичний статус Війська Запорозького: за ним визнається подвійна залежність від Туреччини і Кримського ханства, гарантується внутрішня автономія, звільнення від податків і данини, ставиться лише одне зобов'язання: участь у військових операціях кримського хана [2; 92]. Запоріжжя добровільно прийняло протекцію Криму і довгий час існувало без зв'язку з державними формами Гетьманщини, Польської України, невдовзі відірвалося від гетьманату Орлика.

Через хворобу та смерть гетьмана Данила Апостола, який протягом перебування при гетьманській булаві (1727 - січень 1734 рр.) пробував сприяти поверненню запорожців в межі Російської імперії, справа запорозька опинилася в руках російських адміністраторів [2;183]. Звичайно, в тій чи іншій мірі, все політичне життя краю з того часу і коло питань, які розглядав Кіш, переломлювалося через призму запорозько-російських взаємин. Постійне втручання царських чиновників (в тому числі навіть середньої та нижчої ланки) у внутрішні справи запорожців та їх взаємини з сусідами повинно було забезпечити Російській імперії підтримку запорожцями її зовнішньополітичного курсу виходу до Чорного моря.

Обрання російської протекції у 1734 р. мало договірний та добровільний характер, що запорожці завжди підкреслювали (у депутаціях до Двору, у Наказі депутатам у Законодавчу комісію 1767 р.). Перехід запорожців під владу Російської імперії можна кваліфікувати як добровільний васалітет. На відміну від прямої колонізації, коли метрополія відверто поширює дію свого суверенітету на колонізовану територію, добровільний васалітет передбачає збереження частини інституцій та свій правопорядок і продовжує діяти в межах своїх повноважень, більш чи широкіх. Такі ситуації не бувають стабільними, вони розвиваються, або у бік прямої колонізації, що супроводжується передачею всіх повноважень державі, яка здійснює протекторат, або навпаки, у бік повної незалежності держави, яка перебувала під протекторатом; також відомі варіанти зміни держави-протектора із поновленням умов договору або навіть статусу підлеглої держави

[8; 105]. Хоча, скоріше всього, не було укладено відповідного договору між запорожцями та російською стороною, та запорожці були впевнені в існуванні певних домовленостей [3;50-54].

Белградський мир (1739 р.) не включив статтю, яка б регулювала запорозько-російські відносини, що можна вважати значним досягненням російської дипломатії в справі опанування Північним Причорномор'ям [4; V, 132,134-135]. Листи київських генерал-губернаторів Вейсбаха (1734 р.) та Мініха (1735 р.), грамоти імператриць Анни 31.08.1733, 6.03.1734, 18. 1735, 20.07.1735, 2.09.1736, 14.01.1737 рр. та Єлизавети 16.09.1742, 20.09.1743, 23.08.1744, 11.07.1745 рр. в загальних виразах затверджували за Запоріжжям давні права на землі і самоврядування, старі вольності, запевняли у «протекції» (Анна) та «милості» (Єлизавета). На практиці ж ці обіцянки не давали певної бази для політичного існування Запоріжжя, постійно порушувалися, але зберігали за Кошем, принаймні формально, традиційне право міжнародних зносин.

Актів остаточного знищення Січі 1775 р. передував довгий період поступового обмеження її автономії. Особливу увагу приділяв російський уряд контролю та обмеженню зовнішньополітичної діяльності Коша. Вже невдовзі після повернення до російської протекції у листах Вейсбаха до кошового Івана Малашевича містяться рекомендації щодо листування Коша з Орликом та ханом - якщо будуть до вас писать»тому без удержання по прежнему моему писменному объявлению изволите ко мне присилать с нарочним. А присланных до получения на те от меня писма ответу удерживать при Коше» [5;74-75].

Безпосередньо Запоріжжя входило у компетенцію Колегії іноземних справ (до 1756 р.) та київських генерал-губернаторів, влада яких відрізнялася від інших російських областей в силу свого прикордонного положення [6; 123]. За інструкцією 1737 р. Київський генерал-губернатор серед іншого відповідав за утримання фортець, прикордонні караули, розвідку та затримання шпигунів, утікачів та купців з обох боків кордону, іноземних послів, за випадки зміни віри, за розшук розбійників, видачу утримання та деякі справи фінансів і судочинства (якщо вони не торкалися компетенції Малоросійської канцелярії) [7]. Тобто з багатьох питань він мав право втручатися у внутрішні справи Коша, а також контролювати його зовнішньополітичну діяльність.

Залежно від волі київських губернаторів та вищого керівництва імперії листування Коша з татарськими сановниками контролювалося в тій чи в іншій формі. Право контролю за міжнародними зносинами запорожців перебирали на себе крім представників вищої та крайової влади імперії і представники середньої ланки російської воєнної адміністрації на Україні (командуючий російською армією на Україні, командир Новосіченського ретраштаменту, комендант фортеці Св.Єлизавети, начальник Кременчуцького форпосту тощо). Як передбачалося, листи нерозпечатаними повинні були надходити з Коша в Київ. Там вони перекладалися та з відповідними рекомендаціями поверталися на Січ, де готувалися відповіді. Для вирішення складних питань листи відправлялися до Петербурга, звідки відповідь надсилалася прямо в Крим. В Коші було достатньо перекладачів, які могли кваліфіковано виконати це завдання, але їм не довіряли. Тому з КІС відряджали до Кременчуга, ближче до Січі своїх перекладачів. Оскільки все це дуже уповільнювало хід справ, особливо тих, що стосувалися конкретних питань, Кіш часто порушував усталену традицію і вдавався до прямих міжнародних зв'язків [15;72].

Під час паритетних комісій для вирішення взаємних претензій татар та запорожців листування кошового з татарськими сановниками було нерегулярним і торкалося лише окремих скарг, а не комісій у цілому. У вересні 1754 р. київський губернатор І.І.Костюрін наказав кошовому рапортувати у Київ про листування з приводу прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утримуватися [9;арк.1]. Надалі кошовому рекомендувалося надсилати кореспонденцію у Київ для перекладу. У листі генерал-аншефа П.Стрешньова від 29 січня 1762 р. з Української лінії Кіш повідомляється про призначення спеціального перекладача від Колегії іноземних справ на Микитинську

заставу, щоб він перекладав для запорожців з «турецького діалекту», а свої повідомлення і копії з перекладів відсилав у Київ [10;арк.15]. Посилення контролю царської адміністрації за зовнішньополітичною діяльністю Запоріжжя можна пов'язати з погіршенням російсько-кримських та російсько-турецьких відносин, з загрозою війни з Туреччиною і побоюванням переходу запорожців під протекцію Криму.

Жодна значна справа не вирішувалася без дозволу Колегії іноземних справ. Навіть відомий випадок - про дозвіл кримського хана у 1764 р. побудувати запорожцям міст через рр. Рогачик, Білозірку та інші притоки Дніпра та стягувати на свою користь мито [16;383-384], була під контролем російського консула у Криму прем'єр-майора О.Никифорова [11;арк.Н]

За домовленістю з Кримом 1754 р. запорожцям для перебування на кримській території видавалися закордонні паспорти, але запорозька старшина могла видавати паспорти тільки «для внутрішнього використання», для поїздок за кордон потрібен був підпис перекладача Колегії закордонних справ.

На початку 40-х років Колегія іноземних справ докладала багато зусиль для підвищення кваліфікації своїх закордонних співробітників. З цією метою проводився добір і підготовка російських підданців для роботи у посольствах. У посольстві у Стамбулі підготовка перекладачів велася під контролем самого резидента А.Неплюєва. Для практики їх відсиляли перекладати на митниці, перевози [12;77-78]. Так, Колегією іноземних справ було направлено на Запоріжжя у 1758-1761 рр. Муратова Ілля Івановича. Він видавав державні закордонні паспорти на Микитиному, перекладав у Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців, отримував донесення від агентурної розвідки у Криму [5;504-505,590]; після нього на Микитинський запорозький перевіз було призначено Василя Рубанова (1762 р.) [5;537-538]. За їх чесну і бездоганну працю вони отримали від Коша атестати. 1763 р. було призначено Федора Семенова, а 1764 р. - козака Андрія Дмитрієва (Канторжей) [17;63]. Можливо, перекладачі від Колегії іноземних справ Юр'єв та Семенов - колишні запорожці [13;60].

Перебуваючи на Микитиному, на самому запорозько-татарському прикордонні, перекладачі опинилися у центрі взаємних проблем. Так, до Василя Рубанова татарські сановники починають при листуванні з Кошем звертатися окремо, просити сприяння у розгляді окремих питань запорозько-татарських взаємин - «почтенному приятелю нашому главному переводчику поклон послав спрашиваем о состоянии здравия его» [10;арк.19 зв.]. Рубанов дописує у варіанті перекладу, призначеного для кошового від себе міркування щодо поліпшення довозу пошти та викладати обставини та строки отримання іноземної кореспонденції [10;арк.28 зв.]. Він зізнається, що погано володіє татарською, тому листи, написані татарською, разом із недосконалим своїм перекладом безпосередньо відправляє у Військову канцелярію [10;арк.83-84].

З відновленням гетьманства (1750-64 рр.) Генеральною Військовою канцелярією поширилася сфера втручання у справи Коша. Гетьман намагався збільшити свою компетенцію як за рахунок київського генерал-губернатора, так і шляхом обмеження автономії Січі (особливо це стосувалося питань зовнішньої політики, бо гетьман, на відміну від кошового та київського генерал-губернатора, не мав права міжнародних зносин). До того ж чітко не було розмежовано юрисдикцію над Запоріжжям між гетьманом та київським генерал-губернатором. Все це породжувало паралелізм у роботі і без того громіздкої російської бюрократичної машини, уповільнювало вирішення прикордонних конфліктів.

Питання можливості самостійної зовнішньої політики Запоріжжя періоду Нової Січі та ступінь її залежності від імперських органів влади не обходило дослідниками козацтва. Е.Загорівський вважав, що контроль над внутрішніми справами Січі належав Глухову, зовнішніми - Києву [14;54-74]. Це впливає з документів Київської губернської канцелярії, опублікованих А.Андрієвським. За публікаціями джерел до історії Нової Січі Д.Яворницького (з Колегії іноземних справ московського архіву Міністерства іноземних

справ) отримується, що ніби К.Розумовський більше всього цікавився і втручався в прикордонні справи Запоріжжя і Криму. О.Рябінін-Скляревський вважав, що якщо звернутися до Архіву Коша, то вимальовується інша картина - і гетьман, і київський генерал-губернатор, і російське командування з Української лінії залежали від Коша в плані інформації щодо Криму, бо саме в Коші сходилися ниті безпосередніх торговельних зносин і прикордонних стосунків, товмачі та розвідка; Кіш був більш свідомий у кримських справах ніж всі три інстанції разом. Запорожці вмільо використовували протиріччя між гетьманом та Києвом на свою користь і намагалися проводити самостійну зовнішню політику щодо Криму [13; 40].

Дипломатичне листування Коша велося переважно у справах прикордонних та торговельних, а також у справах взаємних претензій, пов'язаних, зокрема, з користуванням перевозами, визначенням місць видобування солі, захопленням територій, майна, худоби, тощо. Окремо можна виділити незначний корпус документів Архіву Коша листування запорожців з іноземцями з особистих питань. Також маємо приклади прямих таємних зв'язків Запоріжжя із Кримом (жовтень 1768 р., коли Крим-Гірей повернув полонених запорожців, про що Кіш своєчасно не повідомив російський уряд), що свідчить про намагання з боку Криму в певні періоди повернути Запоріжжя на свій бік, обходячи російські структури.

Кошовий та татарські сановники часто намагалися вирішити прикордонні питання не звертаючись до своїх сюзеренів. Так, у листі пе-рекопського каймакана до кошового від 1 лютого 1762 р. виражено побажання найшвидше вирішити торговельну справу : «Слава всевышнему, вы не такие как прежде бывали незрелого ума кошевые... Мы о таких маленьких и дробных делах, происходящих между запорожскими и перекопскими жителями, высокопоставленнейшему хану государю нашему не такие чтоб доносить, да и вы киевскому гегнералу представлять или рапортовать не такие ж люди» [10;10]. На практиці ж вирішення взаємних запорозько-татарських претензій свідомо відтягувалося обома сторонами, як татари так і запорожці шукали свою вигоду і доходили згоди лише при втручанні центральних органів.

На спеціальних конференціях для улагодження прикордонних конфліктів задовольнялися взаємні претензії запорожців та їх сусідів. Комісії для вирішення взаємних претензій татар (окремо від очаківських турків, ногайських орд та інших васалів Криму) і запорожців при посередництві російських комісарів (1749, 1752, 1753-54, 1763, 1764-65, 1768 рр.) заповнили всю запорозьку дипломатію часів Нової Січі. Традиції запорозько-татарських взаємин, особливості вирішення взаємних конфліктів в умовах неможливості перевірити факти насилля, що відбулися в глухому степу призвели до фіксації міжнародного звичаю обміну претензіями (за винятком випадків полону та тих справ, де були представлені докази та свідки). Підготовка та переговори при укладанні багатосторонніх договорів після Комісії 1749 р. вже не забирало стільки часу, все влагоджували за зразком цієї комісії - «претензію на претензію точно замінить». Хоча «розмінним документам» і бракувало точності та ясності, вони сприяли стабільності прикордонних відносин.

До масштабного особистого листування запорожців з іноземцями призвело посередництво запорозької старшини у справах транзитної торгівлі. З цього старшина мала свій зиск. Так, лист козаку Трофиму Пантелеймоновичу від грека з Туреччини Ігната Еркеве містить прохання бути свідком у торговельній угоді на Січі, за що відсилає йому «голову цукру» [10;арк.120-121]. До кошового Пилипа Федорова (1764 р.), який мав дружні стосунки з багатьма татарськими сановниками, постійно зверталися з проханнями в протекції купівлі на Січі дефіцитного та якісного товару. Так, перекопський каймакан саліх-ага просив сискати для нього на Січі «лошадей ... способных для воза»[11; арк.68], едикульський каймакан Мегмет-ага - «ситых яловиц» [11;арк.105] та «лісу» [11; арк.116].

При улагодженні прикордонних конфліктів мало місце і листування паланкової старшини та офіційних представників Коша з прикордонними татарськими сановниками.

Наприклад, безпосереднє листування шафаря Микитиноного перевозу Корнія Каракатиці з Єдикульським каймаканом Муртазой-агою про видачу крадіїв, що втекли за кордон, та затриманих на Никитиному з різних обставин прикордонних жителів [11; арк.40, 65].

Пограбовані та ображені у перекопських степах запорожці могли звернутися безпосередньо із скаргою до каймаканів ногайських орд чи навіть окремих мурз. Така скарга була напівофіційною і зазвичай залишалася не розглянутою [11; арк.74].

Запорізька Січ в останні часи свого існування поступово втрачала статус суб'єкта міжнародного права. Але кошовий, січова та навіть паланкова старшина вели листування з офіційними особами сусідніх держав (Кримського ханства, Польщі) з приводу прикордонних справ. Мало місце і дипломатичне листування Коша з іншими суб'єктами міжнародного права, тобто Нова Січ сприймалася своїми найближчими сусідами як окремий політичний організм в межах Російської імперії. Це свідчить про високий ступінь автономії Запоріжжя як в межах Російської імперії, так і України. Офіційна репрезентація на міжнародній арені давала Кошу можливість засобами дипломатії відстоювати свої специфічні інтереси, які не завжди співпадали з інтересами його протектора - Російської імперії, в орбіту зовнішньої політики якої було втягнуто і Запоріжжя.

Джерела та література:

1. Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Український історичний журнал. - 1997. - №6.
2. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. - Авгсбург, 1948.
3. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його «вольності») // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. - Мюнхен, 1965. - Т.І. - С186-290. - С.45-106.
4. Ал.Кочубинский Гр. Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Война 1735-39 гг. - Одесса, 1899.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. -Т.І. - К.,1998 / Серія «Джерела з історії українського козацтва». - 696 с.
6. Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1892.-Кн.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. - Т. 10. - №7161.
8. Тускоз Ж. Міжнародне право. - К.:Артект, 1998. - 416 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДАУК). Ф.229. Оп.1. Спр.17.
10. ЦДАУК. Ф.229. Оп.1. Спр.137.
- 11.ЦДАУК. Ф.229. Оп.1. Спр.161.
12. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. - М., 1985.
13. Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. - Ф.Х. - Спр. 15324.
14. Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1913.- Т. 31.
- 15.Псцова Л. З., Демченко Л. Я. Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. - 1991. -№2.
16. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ, 1994.
17. Архів Коша Нової Запорізької Січі.. Опис справ. 1713 - 1776. - К., 1994.